

Важна е нагласата на съзнанието за приемане на различието, за промяна на начините на мислене по отношение на осъществяване на процеса на приближаване до другия.

Значима задача на екипите от специалисти – учители на масовия клас, ресурсни учители, логопеди, психолози, педагогически съветници, слухово-речеви рехабилитатори и др., е обсъждането и планирането на дейности за подкрепа, съответстващи на индивидуалните възможности и потребности на всяко дете и показващи уважение към неговата уникалност.

От съществено значение е в процеса на екипната работа внимателно да се обмисля всяка дейност, да се споделят добри практики и търсят проекциите им при конкретните деца. Така ще се постигне оптимизиране на педагогическите подходи, насочени както към повишаване качеството на обучението, на необходимата за конкретното дете корекционно-развиваща работа, така и към ефективно реализиране на процеса на социализация на всяко от децата.

В този процес особено внимание заслужават дейностите, които са социално ориентирани. Дейности, чието реализиране провокира изразяване на чувства и преживявания, проява на активност и желание за общуване, изразяване на доверие, на уважение и др. На тази основа у децата се развиват социални умения, стремеж към взаимодействие и социален живот и удовлетворение, че са част от общността.

Особено значение в процеса на приобщаващото образование има изкуството. Немският педагог Р. Щайнер казва, че „едва изкуството пробужда разума за истински живот“ и детето не трябва да се лишава от „възможността да изживява неговите въздействия“ (1994). Авторът подчертава, че трябва да бъде „органично включено в останалите форми на възпитание и преподаване“.

Изкуството е онази стимулираща детето сила, която го провокира към свободно изразяване и себеизразяване, към формиране на социални емоции, като емпатия и съчувствие. Педагогическият потенциал на съвременното изкуство може и трябва активно да се използва в образованието, защото, както пише основателят на хуманистичната психология А. Маслоу (2011), посредством изкуството се създават „по-добри хора“. То е онази сила, която подпомага развитието, обучението, социализацията. Създава нравствено-естетическите и комуникативно-рефлексивните основи на личността.

Специална помощ и подкрепа, изискваща индивидуален подход, е необходима както за „трудните ученици“ и талантивите деца, така и за децата с ярко изразени нарушения в развитието. Ето защо една от най-важните задачи на обучението е разностранната помощ, насочена към развитието на детето, разбираана не само като усвояване на нови знания, но и като създаване на умения, на система от ценности, нагласи, позиции.

Чрез различни по вид и продължителност артдейности, както в условията на междуличностните комуникативни ситуации, детето може да съпреживява

чувствата на отсрещната страна, да прониква в нейния свят, така и поставено в условията на различните видове изкуство, е възможно „пренасяне“ в света на художествения образ.

С отчитане на вариантноста в особеностите на всеки ученик, на нивото на интелектуалното и социалното му развитие, както и на неговото емоционално състояние се очертава модел на приобщаващо образование, който се опира на потенциала на изкуството, тъй като то е сфера на дейност, която създава благоприятни условия за реализиране на индивидуалността.

Артдейността може да стимулира процеса на приобщаващото образование, ако е целенасочена, координирана, подпомагаща, ако създава възможности за:

- реагиране на непрехвърляеми емоции и достигане до истински чувства и мисли;
- установяване на проблеми, разкриване на творчески потенциал, развитие на способности и таланти;
- освобождаване в адекватна форма на агресия и други негативни прояви;
- улесняване на процеса на комуникация, установяване на взаимодействия с други хора;
- повишаване на самоуважението;
- подобряване на самочувствието и преодоляване на стереотипи и ограничения поради поява на по-широк, по-креативен възглед за заобикалящия свят;
- предоставяне на възможност за концентриране и развитие на вътрешните преживявания и емоционален самоконтрол – контролиране на собственото си вътрешно състояние;
- справяне със страхове, безпокойство, много психосоматични прояви;
- придобиване на нови, по-конструктивни модели на поведение в дадена ситуация;
- изпитване на чувство на радост и удовлетворение от самоизразяването;
- установяване на доверителни отношения между учителя и децата;
- изразяване на чувства и мисли от онези деца, които не умеят/не искат/нямат възможности да направят това с думи.

Синтезът на различни видове изкуство – музика, поезия, танц, театрализация и др., дава максимална възможност за самоизразяване и импровизация на детето. То се стимулира и провокира без дидактизъм към творческа комуникация. Има възможност да говори за себе си на езика на художествените образи.

Изобразителните дейности в контекста на приобщаващото образование

Свое специално място в процеса на реализиране на качествено приобщаващо образование има *изобразителното изкуство*. То съдържа значителен педагогически заряд и предполага постигането на позитивни резултати от умелото му прилагане и като корекционно средство в условията на „училище-

то за всички“. При различните изобразителни дейности е важно да се създава пространство за експресия, да се съблюдава принципа за свобода, за спонтанност, непринуденост, емоционалност.

Изразяването чрез **изобразителна дейност** (рисуване, моделиране и апликиране с различни материали, колажи и др.п.) е особено полезно за децата, при които силно е затруднена вербалната комуникация. За децата, които не са в състояние да изразят с думи своите мисли, чувства, преживявания тази артдейност е добър начин това да се направи. Тя създава възможност за осъществяването на невербална комуникация, предполага развитие на комуникативни умения и провокира детето към преминаване от невербална към вербална форма на общуване.

Рисунката става средство за комуникация със себе си („Аз съм – Аз съм друг“), с автора на произведението („Аз съм авторът“). Осъществяваната от детето артдейност е източник на по-добро разбиране на детето от възрастния (учител, родител), за усещане за връзката му със света, със самия себе си и околните.

Използването на разнообразни материали и арттехники е не само интересно за учениците в приобщаващата класна стая, включително и за тези със специални образователни потребности, но и ги стимулира към по-активно участие в конкретната изобразителна дейност, провокира ги да експериментират с някои от материалите, да задават въпроси, да търсят отговори и изследват света около себе си. В този контекст от съществено значение е създаването на условия, предполагащи успешно организиране и реализиране на този процес. За целта:

1. *Подборът на материали и арттехники да бъде направен в съответствие с принципите за опростеност, достъпност и ефективност* – детето не трябва да има затруднения при създаването на изображение, използвайки предложената техника. Всяко усилие по време на работата трябва да бъде интересно, оригинално, приятно за детето. Наличието на трудности от различен характер – образователен, комуникативен, емоционален, пред които детето се чувства слабо и незащитено, провокира възникването на проблеми. Артдейността подпомага самоизразяването и проявата на спонтанна активност, провокира нови и интересни начини на действие, предполага постигането на успех, на удовлетворение.

2. *Процесът на създаване и резултатът от артдейността трябва да бъдат интересни и привлекателни* – и двата компонента са еднакво ценни за детето и това съответства на природата на детската рисунка, нейна черта е. Изобразителната техника не противоречи на потребностите и възможностите на детството, ако притежава посочената черта.

3. *Даване на възможност за избор* – това окуражава детето, стимулира и активизира участието му в артдейността, повишава неговата увереност и удовлетвореност от факта, че само решава какво и как да направи.

4. *Изобразителните техники и методи да бъдат нетрадиционни* – новите изобразителни методи мотивират дейността, направляват и задържат вниманието. Освен това от значение е полученият от детето необичаен опит. Щом опитът е необичаен, то при неговото придобиване контролът на съзнанието намалява, механизмите на защита отслабват. В това изображение има повече свобода на самоизразяване и следователно – несъзнателна информация. Рисуването чрез използване на нетрадиционни техники за рисуване дава възможност за общо укрепване на емоционалната сфера, подобряване на настроението, развитие на въображението, на адаптивни способности.

5. *Подходящи условия и възможности за създаване на колективни артпродукти* – това доставя особено удоволствие на децата. В процеса на колективно изпълнение на артдейността се създават ситуации, предполагащи необходимост от договаряне и подпомагащи развитието на такива умения; внасяне на собствен принос в общата работа; поемане на инициатива; правене на предложения; отстояване на собствената идея и пространство. След завършване се осъществява процес на съвместно възхищение и удовлетворение от общия продукт. Положителните преживявания обединяват децата, провокират чувството им за принадлежност, карат ги да се чувстват част от ученическата общност.

Нетрадиционни изобразителни дейности

Привлекателни, интересни, ефективни, нестандартни и желани от малките ученици в приобщаващата класна стая са нетрадиционните изобразителни дейности. Педагогическият потенциал на посочените дейности е значителен, но за да се реализира успешно този потенциал, за да окаже ефективна психолого-педагогическа помощ на учениците, за да се оптимизира успешно корекционно-педагогическата работа с тях и да постигне желаното позитивно въздействие, е необходимо този проблем специално да се постави пред педагозите, работещи с децата, особено в началните етапи на образованието и на първо място в класовете за приобщаващо образование.

*Сред нетрадиционните изодейности особено полезно, достъпно и със значим корекционено-развиващ характер и значителна приобщаваща роля е **рисуването с длани и пръсти**.*

Колкото по-интересни са условията, при които се осъществява изобразителна дейност от детето, толкова по-лесно то се мотивира за нейното реализиране, по-бързо и ефективно се преодоляват проблеми в развитието и поведението му, както и се подобряват неговите творчески способности.

Чудесен начин да се остави детето да изпита невероятна радост и удовлетворение, е да му се позволи да *рисува с длани и пръсти*. Обикновено то не трябва да цапа ръцете си, но изведнъж му се позволява – може. Предлага му се да рисува с цялата длан, с част от дланта, с върховете на пръстите, с кокалчетата, с ръба на дланта, използвайки боя за рисуване или специални бои

за пръсти. Не му се поставя конкретна задача. Нека детето да се почувства свободно, да не се съобразява с изисквания, да направи разнообразни, безпорядъчни петна с оцветените си ръце и преживявайки необичайни тактилни усещания, да надхвърли това, което е допустимо. Така детето може да се освободи от напрежението, да преодолее страховете, фобии, безпокойство, да развива въображението и мисленето си.

Тази техника за рисуване заема важно място сред възможностите за коригиране на агресивно поведение и повишена възбудимост при децата.

В процеса на рисуване с длани и пръсти се активират не само визуални, но и приятни тактилни усещания от допира на боята до кожата на пръстите. За едно дете това са нови впечатления, нов опит от взаимодействие с художествен материал – боя, на която може да се наслади, почувства и възприеме не само с поглед, но и чрез тактилни усещания. Когато детето поставя пръст в гъстата и мека боя, разбърква я, прехвърля я на лист, размазва я, оставяйки петна, това е един вълнуващ процес, прекрасно изживяване.

Рисуването с пръсти е нестандартен начин за създаване на изображения, при който няма правила „как трябва и как не може да се рисува“. Това дава на детето мощен тласък за свободно изразяване на своята индивидуалност, без да се страхува, че ще бъде критикувано, мъмрено и неразбрано. При рисуването с пръсти може да експериментира както иска, да рисува както само прецени, че е добре. По време на това рисуване детето може да се отървете от спазването на норми, правила, рамки. Преимуществовата на този начин на рисуване предоставят възможността за развитие на детската фантазия, за изразяване на емоции, на творческо въображение.

За да се получат необичайни изобразителни ефекти, детето може да нанесе боя директно с длани и пръсти върху листа. В този случай не му е необходимо да има добре развита фина моторика (това няма да стане пречка по пътя към творческо самоизразяване).

Вариант на рисуване с пръсти е, когато движенията на ръцете са с размах, големи, изразителни. В този случай е добре да се вземе голям формат лист, за да се даде на детето достатъчно възможност да изрази себе си, своите емоции и преживявания. Понякога, напротив, децата рисуват с точни, локални, отзивисти движения, движейки само върховете на пръстите.

Рисуването с пръсти и длани освобождава децата от въздействието на стандартните шаблони за създаване на изображения. Освен това смесването на цветовете един с друг позволява да се създаде по-цветна или по-бедна на цветовете картина, по-пъстро или по-тъмно изображение. По този начин се създава възможност детето да изрази емоциите си, да се освободи от разрушителни импулси и действия, да се избави от негативното им влияние.

В условията, които създадохме за рисуване с пръсти и длани на деца с лека умствена изостаналост и такива с обучителни трудности, се оказаха интерес-

ни не само и не толкова изображенията, които се получиха, а **поведението, което демонстрираха в процеса на рисуване**. Малките ученици се оживиха, проявиха голям интерес и желание да разкажат за това, което са сътворили. Забавлявах се с получените изображения – човече, птица, таралеж, цвете, за които положиха допълнително усилия: очертах с молив или флумастер контура на получените от дланта или пръстите им отпечатыци върху листа; добавиха някои малки детайли към тях. Рисуването с пръсти и длани, спонтанните речеви изказвания на всички деца, собствената оценка на рисунката, характерът на емоционалните им реакции, особеностите на взаимодействията с другите доказаха значимостта на тази артдейност за подпомагане:

– преодоляването на притеснения, на нежелание за комуникация, на апатия и стремеж за довършаване на започнатото;

– развитието на речеви умения;

– стимулирането на въображение и фантазия;

– провокирането на познавателен интерес;

– развитието на тактилни усещания на пръстите на ръката, на дланта.

Няколко от децата (по-затворени, инертни, вяли) изявиха предпочитанието си към пръстовата живопис, към рисуването с пръсти – всеки пръст оцветяват с различна боя и „рисуват“ с тях точки, петна.

Друга част – по-невъздържаните, активните, агресивно настроените, на първо място поставиха рисуването с длани.

Особен интерес предизвика *съвместното рисуване*. Всяко дете се включи в създаването на общата рисунка, като само избра как да рисува – с пръсти, с длани или и с пръсти, и длани. Тази ефективна форма на творчество обедини инертните, невъздържаните, агресивните деца в създаването на обща рисунка, в развиването на общ сюжет, изживяването на обща позитивна емоция, на радост от постигнатото. Пълнотата на емоционалната комуникация провокира положителни промени в поведението, приятелско общуване и разбиране, както и чувства на принадлежност към детската общност. Оформянето на кърт с тези рисунки предизвика допълнителни положителни емоции и мотив за следваща подобна дейност – **рисуване с петна**, която предложихме на децата след няколко дена.

Върху листа си за рисуване всяко дете капва доста разреждана водна боя, след което накланя листа си в различни страни – надолу, нагоре, наляво, дясно. Всяка промяна на посоката, всяко ново накланяне прави ново изображение. При този начин на рисуване децата получават своя картина, която може да оформят с флумастер или молив и да получат това, на което им прилича разлялата се боя. Двама от учениците (по-невъздържаните) проявиха свой начин за оформяне на рисунката си, като с кръгови движения на пръстите си доформиха разлялата се в различни посоки боя. За тях това се оказа по-лесен, по-приятен и интересен начин.

Всички рисунки се поставиха на табло и децата обсъждаха какво виждат на всяка от тях. Няма верен и грешен отговор. Детето казва това, на което му прилича нарисуваното, и всеки отговор се приема. Малките ученици много се забавляваха при различните отговори.

Полезен вариант на този начин на рисуване е стъгването на листа на две половини. В едната половина децата нанасят няколко големи капки доста разредена боя. Втората половина на листа плътно се затваря върху капките и се натиска силно. При разгъването се виждат необичайни причудливи шарки, които учениците определят като петна върху дреха. Провокирани от учителя, те започват да виждат в това, което се е получило, и звезди, и цветя, и облаци, и шарка на плат, мушама, тапет.

Не е от значение фактът, че малките ученици със специални потребности невиннага веднага се досещат на какво прилича един или друг направен върху листа отпечатък. От съществено значение е да се постави акцент върху създаването на умение и навик внимателно да гледат и виждат, да наблюдават и да се замислят, да имат мнение и да не се страхуват да го споделят.

Изключително увлекателно, провокиращо много позитивни емоции и чувство на гордост и удовлетворение от постигнатия резултат се оказва рисуването на цъфнало дърво само с ръка – част от предлакътя (antebrachium – ръката от китката до лакътя) плюс дланта и пръстите, без да се използва никакво до-рисуване и допълнително оформяне на рисунката с флумастери или моливи. Този начин на рисуване даде възможност на учениците да:

- усъвършенстват фината моторика и да повишат изобразителните си умения с нови похвати;
- предадат точно формата и пропорциите на изображението;
- развият двигателната си памет и окомера;
- повишат познавателния си интерес и концентрацията на вниманието;
- бъдат по-уверени и мотивирани в дейността си.

На учениците предложихме да нарисуват дърво, като за целта потопят дланта си с разперени пръсти и част от ръката си в кафява боя, поставена в плитък съд. Преди това те сами трябва да преценят докъде да боядисат ръката си, като я поставят върху листа, така че пръстите да стигнат до горната част на листа, а част от предлакътя – до долната. Идеята е дървото да заема целия лист. Поставяйки кафявия отпечатък върху листа, учениците получават дърво, на което клоните (отпечатъкът на пръстите) са голи и трябва да му помогнат да „цъфне“. Потапайки или боядисвайки върховете на пръстите си с различни цветове – бели, розови, червени, те поставят върху клоните на дървото цветовете, а със зелен цвят – листата. Дърветата „оживяха“, цъфнаха и предизвикаха огромно оживление сред децата. Получените рисунки бяха толкова красиви, че малките „художници“ повишиха видимо самочувствието си, не се умориха да разказват за тях и да се хвалят едно на друго с произведението

си. Атмосферата на непринуденост, откритост провокира инициативността и самостоятелността на учениците, както и творческото общуване между тях – уточняване на различни подробности от рисунката: избора на цвят, големината на цветовете, дори уговорки за поставяне на рисунките в рамки.

В този контекст е важно да се има предвид, че при всички деца процесът и резултатът от подобно рисуване могат да се осъществят по различни начини. Дори в различно време при едно и също дете те не са идентични и подобни един на друг. В зависимост от темперамента, характера, настроението на детето и събитията в живота си то предпочита определени цветове, форми, линии и манипулиране с бои. Въпреки това именно този процес винаги е много индивидуален и значим за детето. Рисуването с пръсти и длани винаги намира емоционален отговор в детската душа. То разширява и обогатява опита на детето, разкрива неговия творчески и личен потенциал, повишава самочувствието и нивото на приемане на себе си. Ефективен начин е да се предотвратят психологически проблеми на децата, които са свързани със страх, тревожност, социална потиснатост, хиперсоциализация и прекомерна когнициция.

От съществено значение е след рисуването, след създаването на изопродукта да се реализира рефлексивна работа. В този контекст е важно всеки участник да бъде стимулиран да сподели:

- какво е почувствал по време на рисуването;
- какво му е попречило или помогнало да рисува;
- харесва ли му рисунката и защо;
- какво мисли за рисунките на другите;
- как се чувства след рисуването;
- иска ли да научи някого да рисува по този начин и защо;
- желае ли отново да рисува така;
- с кого иска да направи по-голяма обща рисунка.

Интересно, забавно и в същото време много полезно, особено за корекция на повишена възбудимост и проява на агресия от децата, е **рисуването с вълнени конци**. Конецът се потапя в боя, като преди това се раздърпва (разчепква), за да стане по-пухкав и по този начин изображението да бъде по-ефектно. Напоеният с боя конец се поставя върху лист, след което се покрива с друг лист, който се притиска с длани върху първия лист. Конецът се завърта, задвижва по целия лист и така се получава забавно изображение, което може да се коригира с флумастер и да се получат различни фигури. По-детайлно и красиво изображение може да се получи, ако върху листа се „поразходят“ няколко различно оцветени вълнени конца.

Друг вариант на рисуване е, като конецът се сгъва наполовина и се оформя клуп (примка), който се потапя в боя. Оцветен и така оформен, конецът се дърпа и „танцува“ или се „разхожда“ върху лист хартия. Откриването, разпознаването в различните линии и форми (оставени от оцветените вълнени

конци върху листа) на образи подпомагат развитието на детското внимание и фантазия.

Рисуването с намотан вълнен конец върху дървена или пластмасова точилка (по-малка от ширината на лист А4), която се потапя в боя и след това с присъщите за точенето на тесто движения се движи върху белия лист, се отразява много благотворно върху децата – развива фантазията им, провокира позитивни емоции. Често те уподобяват движенията на ръцете с точилката и следите, които оставя, на следите, оставени от движеща се кола, снегорин, шейна. Това рисуване пробужда желание у детето да споделя и обяснява какво прави и каква рисунка се получава, чувства се удовлетворено и щастливо от постигнатото.

Такива и подобни артдейности създават условия за експериментална работа на детето, подобряват наблюдателността и разширяват кръгзора му, подпомагат умственото развитие и формирането на естетически вкус. Предполагат както намаляване на напрежението, така и подобряване на настроението, проявяването на инициативност и независимост, пораждането на желание за изразяване, за споделяне на емоциите, за общуване между децата и създаване на емпатия между тях.

Всичко, което е необикновено, привлича вниманието на децата със специални образователни потребности, кара ги да се удивяват. Необичайното рисуване им харесва и ги привлича особено много, тъй като при него липсва изразът „не трябва“. Това рисуване дава тласък на детската инициатива и проява на индивидуалност, отдалечава настъпването на умората, повишава концентрацията и стимулира към завършване на започнатото.

Работата с нетрадиционни техники на изображение предизвиква радостно настроение, незабравими положителни емоции, премахва страха от боята, страха от несправяне с процеса на рисуване. Допринася за развитието на фината моторика на ръцете, за повишаване на нивото на развитие на зрительно-моторната координация, за намаляване на импулсивността и хиперкинетичните прояви.

Артдейностите с непредена вълна също са изключително полезни и с успех може да се реализират в процеса на приобщаващото образование. Овчата непредена вълна е чудесен материал, съдържащ енергия, дадена ни от самата природа. Топла, мека, екологично чиста, тя влияе благотворно на здравето и цялостното развитие на детето. В общата класна стая често то не може да се справи с възникналите проблеми. Затваря се в себе си, отдръпва се от външния свят. Демонстрира защитната реакция на безразличието. В този момент се нуждае от емоционално развиващи го дейности. Сред тях с особена значимост се открояват артдейностите с вълна.

Вълната затопля, успокоява, изпълва с енергия, с положителни емоции, с приятни тактилни и естетически преживявания, сменя стреса и психичното

напрежение и прави детето емоционално стабилно. Тя помага да рисуват даже и тези ученици, които не умеят това.

Докосването до този естествен материал провокира към творчество и усвояване на невероятните възможности на вълната. Работата с вълна – разгъване, сплъстяване, разтягане, смачкване и т.н., има корекционно-развиващ и терапевтичен характер. Тази методика събужда в детето желанието да взаимодейства с другите – деца и възрастни. При речеви нарушения например тя му помага да усвои по-лесно и речеви умения. Използва се успешно и за изглаждане на междуличностни конфликти в класния колектив. Такива задачи обикновено се решават в процеса на колективното създаване на предмет на изкуството, когато всеки участник допринася за прилагането на общата идея. Те помагат за укрепване на взаимоотношенията между децата.

Артдейностите с вълна могат да бъдат полезни, увлекателни и забавни за деца с различно ниво на подготовка и степен на самостоятелност, но всички те имат голямо желание да се включат в тях. Увличането и стимулирането на всяко дете към тази творческа работа, подпомагане на разкриване на творческите способности, въображение, научаване на нови умения и навици, достигне до сигурен успех – това е задачата, която се постига при артдейностите с вълна.

Технологията на работа с непредена вълна дава възможност на децата да покажат способностите си: за някои от тях – овладяването на най-простите похвати за сплъстяване на вълната е постижение; за други е необходимо навреме да се представи идеята за реализиране на замисленото – трудно, но толкова вълнуващо.

Влиянието и стимулиращото въздействие на артдейностите с вълна се увеличава значително от ефекта на цвета. Цветната гама на непредената вълна, натуралните бои и естествените цветове се отразяват позитивно върху творческата дейност на детето и подпомагат процеса на неговото развитие. Помагат на детето да се адаптира към новите модели на поведение. Например да преодолее страха си от срещата с нещо ново и непознато, да прояви желание за общуване, да се включи в комуникация без притеснение.

Пресъздаването на състоянието си чрез използване на вълна в една или друга артдейност – мандала, картина, цвете, кукла или нещо друго, и след това разглеждането и изследването на готовия артпродукт е добра възможност детето да разбере какви промени са необходими в създадения продукт и че с този мек пластичен материал тези промени са напълно възможни, вече създаденото може да се промени. Коригирайки формата или цветовата гама на мандала, цветето, куклата или картината, детето със собствените си ръце изменя вътрешната и външната ситуация към по-добро, разбира, че всичко е в ръцете му. И това е истинско чудо.

В процеса на работа с непредена вълна:

– значително се обогатяват тактилните усещания;

- оптимизират се възприятията – стават по-точни и диференцирани;
- развиват се фините двигателни умения на ръцете и координацията на общите движения;
- подобряват се окомерът и пространствената ориентация;
- формират се произволно внимание и самодисциплина;
- активизират се мисловните процеси;
- появява се интерес (или се повишава) към опознаване на околния свят – разкриване на връзката между заобикалящата действителност и творчеството е особено благоприятно;
- подобрява се способността за следване на устни инструкции;
- развиват се упоритост, постоянство, чувствителност, творчески способности;
- създават се умения с достъпни средства и самостоятелно да се твори красота – детето се убеждава, че може да прави красиви и необходими неща със собствените си ръце;
- повишават се неговата независимост и активност;
- насърчава се развитието на позитивно поведение, както и увереността в себе си;
- коригират се тревожни състояния;
- предотвратяват се претоварване, бързо настъпваща умора и промени в настроението на детето.

Освен всичко това детето развива чувство за вътрешен контрол, тъй като тук се използват кинестетични и зрителни анализатори, които стимулират развитието на сензомоторните умения и като цяло – дясното полукълбо на мозъка, което отговаря за интуицията и пространствената ориентация. Развитието и активизирането на фината моторика чрез артдейност с непредена вълна стимулира центрите на кората на главния мозък, отговорни за такива психични функции като реч и мислене.

Процесът на създаване на **вълнена живопис** е интересен, привлекателен и желан от учениците. При „рисуването“ на картина чрез уникалната техника *вълнен акварел или живопис с вълна, вълнена живопис* се създава атмосфера на спокойствие, топлина, уют, грижа. Подобрява се настроението на всяко дете, ангажирано с тази артдейност, както и докосването му до успеха, преживяване на ситуацията на успех в дейността. Посоченият начин на рисуване се открива и предлага още в началото на XX век от австрийския педагог и философ Рудолф Щайнер. Той намира начин как боядисаната вълна да се използва като изобразителен материал за рисуването на картини. Тази дейност според него е много полезна за възпитанието на детето, за развитие на духовния му потенциал, за стимулиране на волята и чувствата му, формиране на усещане за свобода при избора и мотивация за творчество, както и цялостното му личностно развитие. Щайнер (1994) подчертава, че

чрез разума природата може само да се разбере, но чрез художествения усет може да бъде изживяна.

Живопис с вълна – това е полагане на слоеве вълна с различни цветове и оформяне в различна форма върху основа, в резултат на което се получава много живописна работа от естествен материал. Завършената работа се оформя в рамка (за снимки) с поставена отгоре безопасна за децата пластмаса или стъкло. Създаването на картината започва отзад напред, т.е. най-напред се разстила вълната за фона, а след това се оформят обектите на преден план.

Това е специален начин да се създаде картина, без да се използват четки и бои. Вместо цветове – боядисани вълнени влакна, вместо четка – пръсти. Детето се потапя в света на изкуството и развива фантазията си. Създадените с тази техника картини са много нежни. В тях обикновено няма резки и ясни линии и по външния си вид, по прехода на цветови нюанси картината от цветна вълна прилича именно на акварелна. Ето защо рисуването с вълна се нарича вълнен акварел или живопис с вълна. При тази артдейност не е задължително да можеш да рисуваш, за да изразиш своите емоции, настроения, да създадеш красива картина.

Живописиста с вълна се предпочита от всички деца поради няколко причини:

- вълната е приятна на допир и привличаща с многоцветния си вид;
- създават се истински красиви, „топли“ картини – за украса на интериора, за подарък;
- детето не се бои от грешка – поради възможността да се коригира, пре-работва, търси, експериментира, опитва до постигане на желанния резултат;
- спестява се разочарованието от неуспех и се предотвратява или преодо-лява напрежение;
- придобива се положителен опит за създаване на доверие в класната стая, позволяващо на участниците да приемат спокойно индивидуалните различия, да се стигне до взаимно разбирателство и взаимно подпомагане;
- възможност за показване на умения пред възрастни и съученици;
- децата с удоволствие откриват нови за себе си знания;
- носи радост и удовлетворение от положените усилия и получения арт-продукт.

Цялата творческа дейност на детето е важен елемент от неговото развитие и психологично състояние. За него резултатът не е толкова важен, колкото ва-жен е процесът на рисуване, на създаване. Децата не се замислят за крайния резултат, те получават удоволствие, удовлетворение от самия процес, затова и артдейността е толкова значима за тях.

Създаването на вълнен акварел е много интересна и перспективна артдей-ност, която носи голям потенциал както като нов и интересен език на изобра-зителното изкуство, така и като полезно и желано от малките ученици сред-ство в процеса на корекционно-педагогическата работа с тях. Живописиста с вълна е в състояние да провокира към творчество и онова дете, което трудно

се насочва към изпълнение на каквато и да било дейност, особено пък към самостоятелно реализиране на такава. Тя е дейността, която може да открие таланта и да го развива, да успокои бурята в душата на детето и то без да се страхува от грешка, да сътворява красиви картини.

При организирането и осъществяването на една или друга артдейност с непредена вълна е необходимо да се имат предвид следните принципи:

- безопасност – използването на вълна, боядисана с естествени оцветители; създаване на атмосфера на доброжелателност, на приемане на всяко дете;
- природосъобразност – идентифициране и отчитане на познавателните и индивидуалнопсихологически особености на ученика;
- кратки, ясни и достъпни за всяко дете инструкции, съпроводени с демонстрация;
- приемственост – всеки следващ етап се основава на вече създадени умения и на свой ред формира „зона на близкото развитие“;
- нагледност – активно използване на предметната среда;
- диференциран подход – организиране на подкрепящо образователно и развиващо пространство, на благоприятни условия и ситуации за успех на всеки ученик, като се отчита развитието на жизнения и социалния му опит;
- конфиденциалност – насоченост на информацията за детето, която се получава в процеса на артдейността, само към родителите и заинтересованите лица, които работят с него; недопустимост на медицински диагнози; акцент върху препоръките.

В процеса на осъществяването от детето артдейности с вълна е важно да се обръща внимание на развитие на личностните му способности, емоционалната, познавателната и волевата сфера, мисленето, естетическия вкус. За да се постигне това, е необходимо създаване на атмосфера на психологически комфорт, положителен емоционален фон, творческо настроение. Внимателното насочване и стимулиране на децата към работа с този приятен на допир, мек, нежен природен материал е възможност за създаване на артпродукти, възпламеняващи и най-фантастичните замисли на детето. В този процес всяко негово постижение трябва да получи подкрепа, одобрение, поощрение.

Опитът от реализираните нетрадиционни изодейности с учениците, приобичени в общата класна стая, е основание да се обобщи, че рисуването с необичайни, приятни на пипане материали и интересни, забавни, оригинални техники им позволява да изпитат незабравими положителни емоции, зарежда ги с нова енергия, стимулира познавателната и творческата им активност. Изразяваните от учениците емоции от артдейността дават възможност да се прецени какво в момента ги радва, интересува, възбужда, провокира към взаимодействие, което характеризира индивидуалността им. В този контекст нестандартните артдейности подпомагат ефективното прилагане на личностно ориентирания подход, така необходим в условията на приобщаващото образование.

Личностно ориентираните арттехнологии в образованието предполагат не само придобиването на знания и умения. Важно е децата да бъдат подготвени за навлизане в обществото, като същевременно се опитат да запазят и развият тези положителни наклонности, които вече имат. По този начин се помага на децата да придобият социален опит, комуникативни умения, да задоволят индивидуалните си познавателни потребности и най-вече – да се саморазвиват, да се подготвят и бъдат способни да поемат отговорност в различни ситуации, да са готови да разширяват границите на знанията си и да ги подобряват.

Чрез участие в интересни и привлекателни нестандартни артдейности децата с увреждания, с проблеми в развитието и поведението може да намерят изход от различни трудни ситуации, да видят начини за разрешаване на възникнали конфликти, да се научат на търпеливост, да усвоят морални норми и ценности, да различават добро и зло. Често им е много по-лесно да изразяват чувствата си в различна творческа дейност, а не в думи. В артдейността се проявяват активни взаимодействия, възникват партньорство, разбиране и приемане на другия, проява на независимост.

Анализ на резултати от анкетното проучване с учители и родители относно познаването и прилагането на нетрадиционни изодейности

Анкетното проучване, което се реализира с учители и родители на ученици от I и II клас с помощта на студенти по специална педагогика от Юго-западния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, както и наблюденията върху педагогическата практика показват, че рисуването с необичайни материали и техники:

- не се познава и не се използва достатъчно от специални и ресурсни учители, както и от учители на приобщаващия клас и логопеди (72% от респондентите);

- малка част от респондентите – само 3,2%, нямат желание да използват възможностите на тези техники и материали в корекционно-педагогическата работа;

- 2,7% нямат мнение;

- останалите – 94,1%, изразяват желанието си и са мотивирани да прилагат нестандартни артдейности в бъдещата си работа. За целта са готови и искат с тях да бъде проведено обучение в тази посока.

Анализът на резултатите от анкетното проучване с **родителите** по отношение познаването и прилагането на нетрадиционни изодейности в работата с учениците не е много по-различен от този на педагозите:

- малка част от тях – само 5,3%, са чували или чели за полезността на тези дейности;

- 3,5% посочват, че учителите ги използват в работата с децата със СОП, но не са им предлагани да ги използват възрастни; самите родители не са проявили интерес да разберат полезността от тяхното прилагане;

– от всички анкетирани родители 97,1% желаят в училище да се организират и реализират нетрадиционни изодейности. Някои от тях смятат, че тези дейности са много полезни и трябва да се осъществяват по време на зелено училище, а не детето със СОП „по време на зелено училище да посещава сборни класове, без да иска да остава в тях“;

– 85% заявяват, че биха ги прилагали вкъщи, ако знаят как. В тази връзка изразяват желание да им се разкаже, покаже или предложи подходяща за тази цел литература;

– с удоволствие 67,5% от родителите биха участвали в съвместни артдейности с децата си, ако се провеждат в удобно за тях време.

Освен посоченото обработката на данните и анализът на резултатите дават възможност да се направят обобщения и да се стигне до заключението, че учителите (след направен тренинг с тях) имат положително отношение към използването на нетрадиционни артдейности в образованието на малките ученици с увреждания, с отклонения в поведението и развитието. Демонстрират сравнително високо ниво на приемане на различни такива дейности и споделят мнение, че чрез тях се помага на децата да разберат по-добре самите себе си, да изразяват чувства и ситуации, които не биха могли да направят по друг начин, да разширят познавателните си умения и намерят нови възможности за комуникация с хората около тях – връстници и възрастни.

Забележителен е фактът, че учителите твърдо приемат нестандартните изодейности като важна педагогическа практика, стимулираща и подпомагаща по-доброто изразяване на себе си, по-лесното приемане на различието и позитивното развитие на ученическата общност. Никой учител не отрича ролята на нестандартната живопис за улесняване развитието на самоувереност и самочувствие у децата, изтъква се помощта ѝ за превъзможване на отрицателни емоции и негативно поведение, както и улесняване процеса на интеграцията и приобщаването им в общата класна стая.

Важно е да се подчертае, че *ресурсните учители и логопеди изразяват по-убедено позитивното си отношение към този вид дейност в процеса на приобщаващото образование в сравнение с учителите на масовия клас. Почти всички участници в проучването изразяват категоричното си мнение, че ресурсният и масовият учител, както и останалите специалисти трябва да работят заедно, да има комуникация помежду им, да споделят опит, да си сътрудничат в планирането и прилагането на нестандартни артдейности.*

Семейно зелено артучилище

По предложение на родителите, които участваха в анкетното проучване, се организира двудневно, наречено от тях „Семейно зелено артучилище“. Очаквах участниците в него да бъдат повече, тъй като много от анкетираните изразиха такова желание, но на практика участваха 11 ученици от втори и трети клас

с родителите си. От тях 7 от родителите (6 майки и един баща) бяха на деца със СОП, обучаващи се в масово училище, а останалите – на деца без специални потребности. Двама от родителите не се познаваха с останалите и имаше някои притеснения в тази посока, но това бързо се преодоля. На едно от децата без специални потребности присъстваха и двамата родители. Това тяхно решение се посрещна с одобрение от останалите и стана повод за обсъждане на отговорността и ролята на всеки от семейството в грижата за децата, както и необходимостта детето да чувства подкрепата и на двамата си родители.

Сред красивата природа на местността Юндола децата и родителите заедно рисуваха с пръсти и длани, вземаха общи решения какви цветове да използват, как да разположат дланта си върху листа, измисляха имена на рисунките, радваха се на свършената работа и споделяха мнения за артпродукта на другите участници. Използваха думи, с които да покажат уважение към тяхната дейност.

Под пръстите им оживяваше вълнен акварел, отразяващ част от заобикалящата ни действителност – дърветата, цветята, кофите с боровинки, чешмата, небето и слънцето на Юндола. Тази дейност предизвика огромно оживление сред майките, особено когато децата им показваха как да положат основата, как да нанасят слоеве вълна с различни цветове и да се оформи картината. Присъстващите родители изказаха мнение, че тази дейност е не само интересна, забавна и полезна за децата, не само подпомага взаимодействието и работата с тях, кара децата да общуват, да се радват, да се чувстват доволни, но и дава възможност да се създадат красиви картини, подходящи както за класната стая, така и за дома.

Създаването на вълнена живопис, положеният в този процес труд и позитивната емоция от него накараха децата да се почувстват успешни, което, от своя страна, повиши желанието им да бъдат по-активни, да проявят инициативност и придобият нови умения и знания. Всяко от тях демонстрира задоволство и радост, че твори с родителя се, че създава красиви и полезни неща. Малките ученици се включиха с желание в разговор за оформяне на интериора в класната стая и къщи и мястото на създадените артпродукти в тях. Насърчавани от възрастните, те се опитаха да споделят идеи за следващи артдейности, които биха желали да осъществят.

Подкрепяни и поощрявани, децата проявиха увереност и голямо старание да покажат пред родителите си какво могат, да се опитат да обяснят по достъпен за тях начин това, което чувстват. Този процес провокира желанието им към постигане на следващ успех.

През двата дена, прекарани заедно, всички – възрастни и деца със и без СОП, се опознаваха, ставаха близки помежду си, демонстрираха разбиране и уважение, съдействие и толерантност един към друг и както каза един от родителите: „Различното не е опасно, а възможност за обогатяване“.

Съпреживяването на емоциите от изпълнението на артдейностите провокира преодоляването на предразсъдъци и недоверие у родителите на учениците в норма. Те съвсем непринудено, без излишна показност, демонстрираха пред децата адекватен модел на поведение към всички участници, включително и към тези със специални потребности.

Не е възможно да се напише на хартия и изрази цялата пъстрота от емоции, провокирани от различните дейности, осъществени по време на участието в „Семейното зелено артучилище“ и възможностите му да провокира позитивизъм в отношенията, да накара всички да се почувстват част от една общност, която твори красота. Красота, видяна не само в сътворените артпродукти, но красотата и в човешките взаимоотношения.

Направеното изследване е ярко доказателство, че изобразителната дейност, включително нетрадиционната такава, е мощно и ефективно средство в образователната приобщаваща среда. Осигурява по достъпен, интересен и желан от учениците начин развитие на комуникативни основи, информационно-познавателни потребности, както и благоприятни условия за коригиране на отклонения в тяхната познавателна, емоционално-волева и личностна сфера. Създава предпоставки за развитие и проява на творческа активност и самостоятелност, както и художествени способности. Дава положителен резултат и динамика в развитието на децата в приобщаващото училище и трябва да намери заслуженото си място в него.

ЛИТЕРАТУРА

- Караджова, К., Щерева, Д. (2009). *Алтернативни средства за въздействие при деца с умствена изостаналост*. София: Климент Охридски.
- Карлген, Ф. (1992). *Воспитание к свободе: Педагогика Р. Щайнера*. Москва.
- Маслоу, А. (2011). *Новые рубежи человеческой природы*. Москва: Смысл.
- Щайнер, Р. (1994). *Тайната на четирите темперамента. Възпитанието на детето от гледна точка на антропософията*. Стара Загора: Даскалов.
- Терзийска, П. (2012). *Децата със специални образователни потребности в общата образователна среда*. Благоевград: Неофит Рилски.
- Терзийска, П. (2008). *Артпедагогика в образованието на деца със специални образователни потребности. Педагогика, 2*.
- Уфимцева, Л.П. (2005). *Воспитание личности ребёнка с проблемами в развитии средствами изобразительности. Воспитание и обучение детей с нарушением развития, 2*.

REFERENCES

- Karadzhova, K., Shtereva, D. (2009). *Alternativni sredstva za vazdeystvie pri detsa s umstvena izostanalogost*. Sofia: Kliment Ohridski.
- Karlgén, F. (1992). *Vospitanie k svobode: Pedagogika R. Shtaynera*. Moskva.
- Maslou, A. (2011). *Novaye rubezhi chelovecheskoy priroday*. Moskva: Smaysl.
- Shtayner, R. (1994). *Taynata na chetirite temperamenta. Vazpitaniето na deteto ot gledna tochka na antroposofiyata*. Stara Zagora: Daskalov.
- Terziyska, P. (2012). *Detsata sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti v obshтата obrazovatelna sreda*. Blagoevgrad: Neofit Rilski.
- Terziyska, P. (2008). *Artpedagogika v obrazovaniето na detsa sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti*. *Pedagogika*, 2.
- Ufimtseva, L.P. (2005). *Vospitanie lichnosti rebyonka s problemami v razvitiі sredstvami izodeyatelnosti. Vospitanie i obuchenie detey s narusheniem razvitiya*, 2.

NONTRADITIONAL ART ACTIVITIES IN THE ASPECT OF INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. One of the main pedagogical ideas at the beginning of the 21st century that provokes a significant change of the educational policies and practices, including in Bulgaria, and deserves a special attention, is the concept about the Inclusive education. In the presented survey a model of inclusive education that relies on the potential of art is outlined. The possibilities of nontraditional art activities (drawing with fingers and palms, painting with woolen threads, creation of a painting with raw wool) for the effective implementation of inclusive process is analyzed on the basis of taking into account the differences in the particularities of each student, the level of the student's intellectual and social development, as well the emotional condition. Results from own empirical studies are presented. The conducted experimental activity with students and the questionnaire survey with parents and teachers is a bright proof that the nontraditional art activity is a powerful and effective tool in the inclusive educational environment but it is still not well-known and not used enough.

Keywords: inclusive education; nontraditional art activities; wool painting; drawing with wool threads; drawing with fingers and palms

✉ **Dr. Pelagia Terziyska, Assoc. Prof.**

Faculty of Pedagogy
South-West University „Neofit Rilski“
Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: pterziyska@abv.bg

GAME-BASED ACQUISITION OF CULTURAL NORM MANNERS AND ETIQUETTE WITH 6 – 7 YEAR-OLD CHILDREN

Slaveyka Zlateva

South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad (Bulgaria)

Abstract. The acquisition of natural and truly courteous manners in accordance with contemporary etiquette, freed from the artificiality of eras long passed, is the prerequisite for a successful, independent and creative individual. The hereby presented survey is theoretical-experimental research in four parts. The first part deals with the theoretical analysis and brings forth several aspects of the study. It also examines the specificity of the acquisition of good-manner rules as well as decent behaviour at pre-school age as a significant part of the whole educational process. It focuses on play-learning as a strategy for the implementation of the above-mentioned. The synergetic character of play-learning, being in full accordance with a certain leading activity, age peculiarities and pedagogical strategies for the amplification of a child, is brought forth. The second part determines the importance of the issue among various current kindergarten curricula by means of comparative analysis. The third part presents the results of an interview with 21 kindergarten teachers from small towns and villages. The fourth part realizes the diagnostics upon the level of cultural norms and etiquette acquisition among 20 children and presents a model for stimulating cultural norm manners and speech etiquette based on play-learning in kindergarten environment.

Keywords: cultural norm manners; etiquette; speech etiquette; game; play-learning; kindergarten

1. Introduction

Various views on the essence of culture as well as the defining of the concept “*culture*” – originating from Latin and bearing meanings, such as *processing, cultivating, combination of spiritual and material values, upbringing, education, high level of development of a thing*, encompass the width of its consideration. The scope of the width involves not only the elite art – knowledge and objects (“*artefacts*”) in the field of classical music, opera, ballet, art and sculpture, architecture, literature, history and so on, but also the mastering of cultural norm manners, speaking manners and register.

The attention in the hereby presented article is focused on the mastering of etiquette and cultural norm manners of 6 – 7 year-olds in several simultaneous contexts:

- The realization of the fact that the necessity of etiquette acquisition is directed by the aspiration for order and harmony as well as better and easier social communication (Kolev, Tafkov, Pozharaliev, 2005).

- The etiquette – seen as a combination of written and unwritten rules, conceived by society of a certain historical period as a necessity to regulate the behaviour within the social environment – requires abiding to rules.

- Accounting the point posed by Kuznetsov: “the contemporary etiquette – this is a somewhat code of good manners and rules of behaviour. It lies in the way one introduces themselves, the way they greet one another, the behaviour appropriate for the theatre, shop, public transport; the way one visits or invites friends; the regulations for organizing diplomatic receptions or family gatherings, the way one sets the table...” (Kuznetsov, 2005: 5).

- The parameters provided for cultural norm manners among active systems for child education in pre-school age viewed from a comparative perspective.

- The acquisition of etiquette, the mastering of the rules of good manners and speech in pre-school age seen as a significant part of the overall educational process.

- The values of cultural norm manners and the necessity for their development to be started in pre-school age by teachers.

- The significance of play-learning as well as the proper choice of games for stimulation of cultural norm manners and etiquette acquisition.

- Play-learning viewed from the perspective of a pedagogical strategy together with getting acquainted with good pedagogical practices.

One of the parameters of cultural norm manners is *the etiquette* (originating in French: *etiquette* – a sign) – it is a behaviour **code**, a **set** of unwritten, yet widely-accepted **rules and regulations** in a certain social group as well as a set of rules and regulations for communication, behaviour and conduct in private, professional and social environment.

Another parameter of cultural norm manners is the essence of the etiquette as a building part of the outer culture of the society:

- those regulations which gain the characteristics of strictly regulated **cere-mony** and under the following of which a significant role plays a certain form of behaviour;

- **the regulations**, adopted by society in a certain historical period, which meet the need for a **regulator** of the behaviour within the social environment and play the role of a **stimulator** for following the norms adopted.

The necessity of introducing etiquette is directed by the desire to achieve order, system and harmony so as to facilitate social communication (Kolev, Tafkov, Pozharaliev, 2005: 178).

The concept of **play-learning**, analysed in an earlier publication (Zlateva, 2017) as a simultaneous progress of the activities **playing** and **learning** by means of various games repeated over and over again, includes specific accentuation on the games following rules, or autodidactic games.

Play-learning is a result of a directed learning of information selected by the teacher through a collection of suitable autodidactic games which the child plays in the company of the teacher in their role of a co-player. In addition, play-learning involves self-dependent practice of children on their initiative where the main activity is the game and the learning appears to be a concomitant activity and result.

Play-learning is shown synergetically at simultaneously progressive games and processes of:

- unintentional learning, mastering, modification, classification, differentiation and transformation of information;
- mastering of present and developing of new miscellaneous skills;
- acquisition of competences.

It is in the process of games that play-learning is realized directly as well as indirectly as a result of subject-subject relationships among the playing subjects – adult/s and a child/ren; a child – child/ren; and the subject-object relationships of the playing child. It is to the greatest extent the game that is not just the directing activity for pre-school time but is actually the life of the child that realizes play-learning. In the period of kindergarten, the greatest merits of the educational environment are the opportunity to give the child numerous occasions to play together with other children. The realization of play-learning is developed in the specially appointed playing ground in the study-hall, the specialized halls for activity, artistic, artistic-creative activity, and the playground in the kindergarten as well as the game opportunities which parks, sports halls and specialized centres give where children can go as a group.

The specificity of play-learning in pre-school age results from the synchronicity with the changing difficulty of the game in accordance with its origin, the different aspectual participation in each game from the perspective of age and the dependence upon various factors, such as:

- The level of difficulty of a certain type of game as well as the adequacy towards the age capabilities of the child.
- The width of development of game interaction of the playing subjects and its significance for the individual child.
- The opportunities for the manifestation of the individual and unique peculiarities of every child so as the atmosphere of learning from each other to be created.
- The personal motivation of the playing child to learn while playing.

- The attractive attitude of the reference group as well as the influence of the role-model of significant co-player/s.

- The level of satisfaction in the process of playing, the positive experience and the durability of its effect.

The factors presented do not exhaust the full specificity of play-learning, yet it is sure that the influence of each and every one of them or a combination of them results from factors which can sound, in general terms, similar to Winnie the Pooh's philosophy – the more, the better, or:

- The greater extent of the play activity to present a desired motif for playing, i.e. to provoke towards voluntarily chosen activity, significant for the player is, the more the capacity of play-learning becomes.

- Fulfilling the necessity for learning new things increases with the greater extent to which the game keeps the interest towards itself and offers play-learning through variation of discovery, game strategies, overcoming of obstacles, manifestation of chances, case solutions.

- The more the game offers new knowledge in an entertaining form which is also adequate to the age of the child, the more the extent to which the game implements effective learning with durable effect is.

- The more the game offers new knowledge in an interesting and entertaining form, adequate to the age of the child and with level of difficulty orientated towards “the scope of near development”, towards the unknown today, yet achievable tomorrow, the more effective durable learning is.

2. Experimental study of the pedagogical conditions of acquisition of etiquette and cultural norm manners with 6 – 7 year-old children in kindergarten

The subject of the study is the process of etiquette acquisition and cultural norm manners with 6 – 7 year olds through play-learning in the environment of the kindergarten.

The aim of this theoretical-experimental study is to estimate:

1. The provision of programs for the acquisition of etiquette and cultural norm manners in the environment of the kindergarten.

2. The level of etiquette and cultural forms present with the 6-7 year olds.

3. The presence of good practices.

4. The pedagogical evaluation of the opportunities for etiquette and cultural norm manners acquisition.

Tasks of the study to be fulfilled:

1. Analysis of the theoretical background with up-to-date aspects and a selection of good pedagogical practices for the mastering of etiquette and cultural norm manners.

2. Comparative analysis of the contents planned, related to etiquette and cultural norm manners in various curricula and educational systems for the year prior to school.

3. Diagnostics of the level of mastering etiquette and cultural norm manners with 6 – 7 year olds.

4. Examination of the pedagogical estimate in relation to the realization of cultural norm manners and etiquette acquisition in games.

5. Structuring of a model for the stimulation of cultural norm manners and speech etiquette, based on play-learning for 6 – 7 year-old children, which at hand lies on the ground of a selection of games and creation of new autodidactic ones.

3. Cultural norm manners and etiquette in pre-school age

Throughout the history of philosophy, culture is traditionally seen first and foremost as mental (Belova, Boyadzhieva, Dimitrova, Sapundzhieva, 1997: 244). Mental culture encompasses the processes and the results of intellectual activities – knowledge and education, morality, ethics, aesthetics, art, literature, etc. (Manolova, 2008: 12).

The value orientations seen as a basic element of mental culture as well as the systems of their formations are a major aim and function of culture itself. This means that culture gives life to the system/s of education, through the process of which cultural content is rendered.

A significant component of mental culture and the general knowledge of a person is the term **cultural norm manners**. *Cultural norm manners* are a variable of *etiquette* or *formality*, mentioning that for more than a century the term *etiquette* gains popularity.

In a broad sense, cultural norm manners include *formality* – the outer culture, good conduct with people and generally good behaviour in public places, *the way of life* – the manifestation of personal needs and interests, informal relationships of people, the organization of free time, hygiene, aesthetic taste, *the culture of speech* – grammatically-correct, clear and neat expression of thoughts which excludes obscenity and rudeness.

Cultural norm manners, with universal and national characteristics, are a basic regulator of human relationships. It is at first place a socially necessary and valuable quality for society which is based on loyalty, delicacy and politeness and which guarantees the abolition of barriers through communication and understanding of others.

Cultural norm manners, good conduct, abiding to the rules of etiquette are not just outer behavioural manifestations. They are the expressions of inner values of culture and the morals of the individual, their spirituality and life attitude. It is this interdependence that the implicit connection between the cultural norm manners and education result from, related at hand to the morals and values, the adequate intercultural communication and position in society.

The cultural norm manners are not just a combination of knowledge and acquired skills. These manners are to be mastered from the early days of childhood and are the result of permanent, continuous and insistent educational influence as well as active interaction of the child with the family and the social environment. It is therefore necessary the responsibility for this to be shared between family and educational institutions – day-care, kindergarten and school. “*The family, where the child is born, bred and educated, as well as the social environment, where children’s further upbringing continues, are the two fundamental models of cultural norm manners*” (Atanasov, 1970).

Yet, if the question is – when is the time of the building of cultural norm manners – the reference dates back to the time when everything starts – childhood, the way Antoine de Saint-Exupéry summarizes in simple yet philosophical manner: “Where do I come from? I come from my Childhood” (Exupéry, 2003).

In pre-school age, the factors with greatest impact for mastering of cultural norm manners are *the family and the kindergarten*. The upbringing in accordance with good manners starts at home, in the family. “The family is the first teacher of the child in cultural norm manners. The example, by what is indicated the good example, is a particularly successful teacher” (Manolova, 2008: 7). The successful educational model is the one based upon positive example, not on moral admonitions and incessant pieces of advice which usually bore children and breed negligence. The role of the parents and the closest family is fundamental for rendering a certain code of behaviour – eating habits, talks between one another and over the phone, visiting and inviting guests, attitude towards the elderly, friends, neighbours, communication with the boss and colleagues, behaviour in social environment, in the restaurant, cinema, on the bus, etc. This fundamental role of the parents requires responsible attitude which ignores dual attitude, since “the cross-purposefulness between words and deeds in the behaviour of parents influences to a great extent the cross-purposefulness between the awareness of cultural norm manners, their understanding by children and the formation of habits for their implementation” (Atanasov, 1990: 12).

In support of parents in their efforts for their children to develop cultural norm manners and to acquire etiquette, one can find various textbooks for mastering the fundamentals of politeness. Such a textbook for cultural norm manners is presented in “*The Fundamentals of Politeness*” [*Azbuka na vezhlivostta*] (Vasileva-Gangnus, 1985). The author gives recommendations to parents and children by means of games, joy, wit and fairy-fantasies. The basic truths about the delicate and cultural norm communication between people are presented indirectly through fairy-tales, with the help of the fairy Hello or the three wise dwarfs. Forgotten rules are reminded to the child in a very nice way as well as judgements upon good and bad, deeds are realized and understood, gestures of kindness are stimulated. The reader/ listener/ is invited into “the most polite town out of all

fairy towns in the world” so that they can read about the interesting adventures of the inhabitants of the fairy town. Motifs of politeness are presented in a fascinating way. In a delicate yet provoking manner, the necessity of *self-dependent choice of cultural norm manners* of the polite person is introduced. The provoked commitment imperceptibly leads to learning that “the whole secret lies in that only towards the polite, well-behaved and good person others always treat well” (Vasileva-Gangnus, 1985: 20).

In the same context of parallel acquisition of civility awareness and the correct reference point of morals, of the development of reliable criteria for good and bad, there are other messages that are orientated towards the way we teach our child to be polite (Sening, 2004). With highlighting the aspect of politeness as highly significant, Sening relates it to kindness and responsibility. He supports the point of the mutual connection between good manners and moral values which a child acquires. The manifestations of consideration towards other people’s feelings, of respect, dignity and tactfulness are closely connected to self-confidence, self-control, justice and nobility. What is more, the authors relate the formation of cultural norm manners and the ability to communicate kindly with the development of the character of the individual (Sening, 2004: 7).

There are numerous authors who address their messages for mastering of good conduct directly to children. This is the method the Netherlandish writer Reynildis van Ditshyosen who persuades that the one to have acquired the basic principles feels confident everywhere and in all situations. She considers that politeness, friendliness and the ability to show respect makes it easier to communicate with different people on a daily basis. And with the posing of the topic of etiquette, Ditshyosen defines how children understand the notion of etiquette and good manners: “to listen to others, to help others, not to kick or hit others” (Ditshyosen, 2010: 9). The author considers the dialogue, the numerous examples and funny illustrations a reliable way to answer the questions a child introspectively wants to know when behaving in society – in kindergarten, at school, on the table, in a vehicle. She offers the reference point of the rules people are to keep. She provokes the realization of the necessity for children to keep rules and their estimate on the importance of cultural norm manners (Ditshyosen, 2010).

The duration of the process of mastering cultural norm manners requires the joint effort of family and kindergarten. The kindergarten, being the first educational institution with indisputable achievements as an assistant in the fulfilment of parental responsibility upon the socialization of the child, is a significant factor when mastering cultural norm manners. The interaction kindergarten – family is based on partnership in the Bulgarian educational system. The joint efforts of teachers and parents, united over the mutual cause of improving children’s behaviour and aimed at the mutual assistance are in fact manifestation of a partnership of traditions and innovations, characterized as a successful process.

The forms of the partnership kindergarten – family are various, and kindergartens offer a bounty of good practices. *The good practice of fifty* kindergartens in the Vratsa region is the currently functioning *Academy for parents*. Following one technological model, each of the kindergartens has preserved its unique personal attitude and “offers development of the pedagogical competences of the families in attractive ways, directed in a certain sequence” (Kostadinova, 2011:33). The pedagogical staff in kindergartens, functioning as immediate executors of the government policy for public pre-school education of children in pre-school age, realizes the positive experience of the interaction between kindergarten and family. They achieve this by means of combining traditional collective, group and individual forms of cooperation and innovative various forms of agreement between family and pedagogical staff. The formats of this agreement between kindergartens and family for the realization of a policy for achievement of cultural norm manners and mastering of etiquette include not only a room for the family and a direct telephone line, but also a variety of participations in:

- Joint projects on a regional, national and international scale;
- A round table with topic questions to be discussed;
- Official and role games;
- Sport competitions;
- Contests;
- Educational training sessions;
- Associations, foundations and non-government organizations.

By achieving this global aim, another good example of *positive pedagogical practice* when acquiring cultural norm manners which appears to be an antipode to aggressive behaviour is the practice with one kindergarten in Shumen – “Brezichka” (Koleva, Atanasova: 2013). In a *purposeful* two-year reserch “In the land of Goodland”, the staff from the kindergarten succeeds in creating positive and good-natured relationships by means of interactive games and the magical power of fairy-tales. The approach is not named play-learning, yet its essence presupposes and achieves exactly this. In the form of games, children learn to face the challenges in a good-natured way. It is in games that children learn to communicate with appropriate vocabulary, to use proper tone and language, to understand the effect of their words. It is in games where the rule: “It is not only important what you are saying, but also how you are saying it” is kept. *Play-learning* is orientated towards the awareness of the importance of good manners and reflection; it helps realize that the good word heals and is a shortcut to friendship. The personal proficiency of the child in everyday communication with others clearly shows them that only when they express their cultural norm manners with everyone – children of the same age, friends and adults – at home or when out, they can feel the respect and love of the others as well. The confirmation of satisfaction in a child provoked from the delicate and courteous relationships when commu-

nicating is the result of combining the pedagogical example of patience, tactfulness and kind-heartedness and the revealing of the “secret” of politeness through games. This combination guarantees psychological comfort and subconscious realization of the cultural norm manners as “second nature” of the child. Together with this effect in the realization of the project, the experience of the kindergarten points that due to the purposeful play-learning children tend to express their best sides the most, and therefore the aggression diminishes.

Another *good pedagogical practice* for mastering of etiquette and cultural norm manners has been realized in kindergarten № 12 “Pinokio” in Varna (Atanasova, Madzharova, 2010). The chosen strategy *combines the game and the humour*, by means of humoristic works – poetry and prose, short literary forms – fables, tongue-twisters, conundrums and humoristic songs. Through the everyday interaction with works from humoristic literature from various genres available, the circle of children’s idea of cultural relationships broadens. The indirect presentation of non-cultural behaviour and its derision, which fully complies with the Bulgarian traditional literary works, achieves motivation towards good manners and speech etiquette. The proposed model of cultural norm manners in kindergarten is a combination of *humoristic lyrics, folk tales, fables, tongue-twisters, conundrum, humoristic songs and games*. In addition to the capacity of the *humoristic lyrics*, fruitful basis for education of cultural norm manners is added in a short and compact way by means of *folk tales*. At the typical confrontation of good and bad in tales, the target for derision are stupidity and illiteracy, laziness, lie, all types of sins, and distorted virtues. Together with *fables* – characterized with their strict, vivid, neat and close-to-colloquial language as well as irony, reaching the point of exposure – *fairies, tongue-twisters, conundrums, humoristic songs and the game*, the model of cultural norm manners is successful. Getting aware of the texts as a result of their analysis, understanding the life wisdom in: “*The one who does good, good will find*” and “*Politeness does not cost you anything, but gives you everything*.” and their rendering into the games of children, creates a unity between words and deeds, thus helping the manifestations of cultural norm manners.

As a result of their pedagogical work, Atanasova and Madzharova come up to the conclusion that approach based on purposeful choice of humoristic literary works as well as the motivating of children to artfully interpret them in the game prove to be effective when related to the acquisition of cultural norm manners and speech etiquette.

Another productive approach is offered by Prodanova (Prodanova, 1995: 34) who suggests that the acquisition of cultural norm manners and etiquette is the result of deliberately organized interaction with children or the so called “pedagogically organized environment”, the way Amonashvili – one of the greatest humanitarian pedagogical researchers – would call it. It is in the base of that

organized environment that a system of games is structured which combines the eliciting of rules for cultural norm manners and the creating of the environment for their compliance in everyday life. The deduced rules and their public announcement – the systematization in aesthetically offered pictures, illustrations, albums and other pictorial means – are used not only in specially organized intentional situations, but also in everyday work with children. The basic criteria which pedagogical researchers use to estimate the presence and manifestation of speech etiquette and cultural norm manners are as follows: the ability to speak in an even tone of voice, the usage of polite forms, such as “You”, “Please”, “Thank you”, “Here you are”, and “Sorry”, the ability to show decent behaviour with meals as well as the capability of keeping the order in a certain place.

Another important part of the pedagogically organized environment is the literary works. They offer various plots and reasons for thinking over the relationships of different personages and the living together with their deeds, which greatly influences children and serve as role-models for behaviour. The extent to which the proper choice of a literary work is seen as important is constantly proven in reality. Suitable collections are suggested to be: *“Read to me once again”*, *“A source of beauty and patriotism – folk works in kindergarten and primary school”* as well as *“Amazing times”*.

An important part of the organized pedagogical environment which has ensured the stimulating of formation of cultural norm manners with children is the *intentional combination of games* with various means, such as: *studies, puppet theatre performances, fairy-tales, short stories, poems, video and DVD films, songs, colouring books with suitable texts, proverbs and sayings*.

The reasons for the classification of the proposed approach as good are several:

Firstly – the already mentioned emphasis on the combination of rules, atmosphere and system of games.

Secondly – upon ignoring the lack of information about the system of games, being the most essential, children are to be offered play-learning – the pedagogical competence with structuring the system of games.

Thirdly – the ability to recognize the mutual effort of *teachers* who work with one and the same group of children, *of children themselves* and their active participation, and the *pedagogical community of the kindergarten and the parents*.

To sum up: the proposed approach of deliberate abiding to rules and unintentional transfer of a specially structured system of games within the process of playing which is conditionally named “Lessons of politeness” suggests:

1. Repeated reminding and ratification of a cultural norm.
2. Self-dependent acquisition of the rules of cultural norm manners and etiquette through various games.
3. System of games which presupposes play-learning.

4. United efforts of the child, the group of children and the teachers.
5. Transfer of play-learning in family environment.

With its potential to guarantee suitable environment the proposed approach regulates the behaviour and makes the process of cultural norm acquisition effective.

4. Program provision of the acquisition of etiquette and cultural norm manners in the kindergarten

The hereby presented study realizes monitoring of the school curricula of four current programs with the objective of estimating the program provision and the extent to which it is expected for 6 – 7 year-olds to acquire etiquette and cultural norm manners in the pre-school group of the kindergarten:

1. “Hand in hand” [Raka za raka].
2. “I will be a student in 1st grade” [Az shte bada uchenik].
3. “Molivko”.
4. “Hello, school” [Zdravey uchilishte].

As a result of the performed comparative analysis of the application of the curricula in most school-educational institutions, it has been found out that there is no specifically designed part for mastering of etiquette and cultural norm manners, and together with that different level of the planning of the problem is proposed.

The different provision of cultural norm manners and etiquette in the investigated programs and curricula does not fully present the overall situation in the Bulgarian pre-school education system, but the sample of popular educational curricula shows several tendencies:

The first tendency is a failure of both the volume of planned situations and game variants. The reason for this finding is the numerical expressions of its part. To the greatest extent, the acquisition of etiquette and cultural norm manners is provided in the curriculum of “Hello, School” [Zdravey uchilishte] – 12%, “Hand in hand” [Raka za raka] Curriculum – 8,56%, in “I will be a student in 1st grade” [Az shte bada uchenik] – 7,54% and in the “Molivko „Curriculum – 5,61%.

The graphic representation of the results is shown in Figure 1 and presents the volume of the investigated problem in relation to the total program volume:

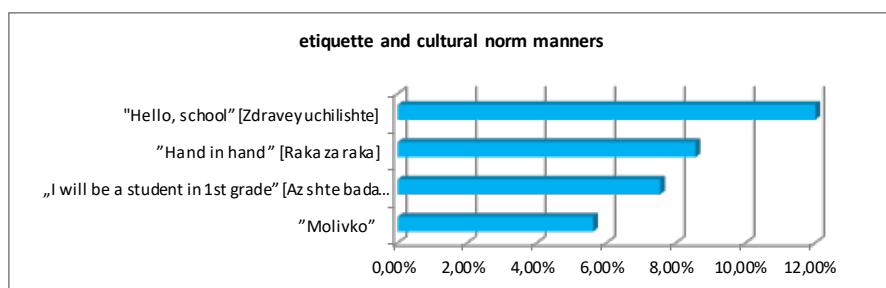

Figure 1

The second tendency as a result of the content analysis is the accentuated grouping of the curriculum into three large groups – cultural norm manners, speech etiquette and cultural and hygienic habits, presented in Figure 2:

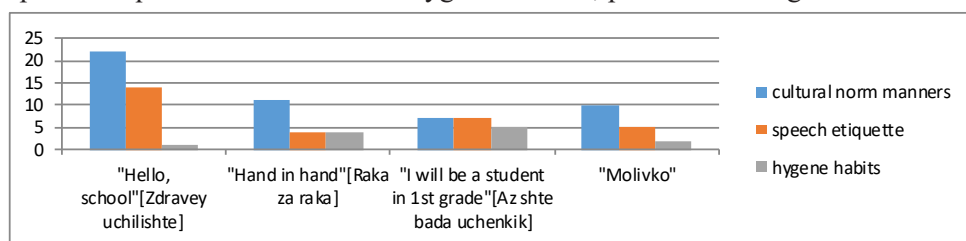

Figure 2

The main assertion, as a result of the curricula analyzed, is that the balance of significant issues cannot be fully solved, no matter how much their rate per cent is changed. The decision to acquire skills in a timely manner, in the case of cultural norm manners and etiquette, is to significantly increase the share of game and play-learning so as to overcome the paradoxical inconsistency with proven truths found in research all around the world concerning the importance of the sensitive age.

5. Etiquette and cultural norm manners with 6 – 7 year old children – diagnostics

The study encompasses a random excerpt of 20 children aged 6 – 7 who attend a state kindergarten. Children show a good overall physical and mental development. They live in a family environment with two parents who are committed to the development and upbringing of their children. The diagnostics for establishing the level of cultural norm manners and the use of etiquette with speech communication includes three individual topic interviews. The selection

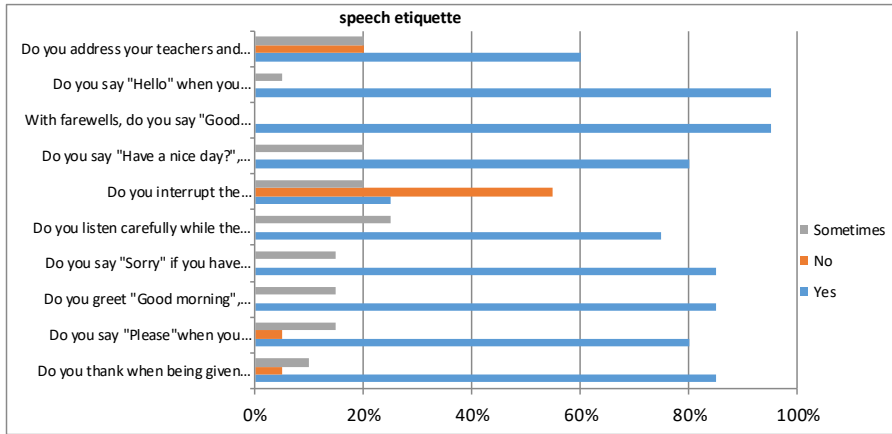

Figure 3

of topics is in full accordance with the established grouping of topics in the analyzed curricula – cultural norm manners, speech etiquette and cultural and hygiene habits.

The results of speech etiquette manifestations appear to be the diagnostics of: the use of “You” as a form of communicating with strangers or in an official address to someone, the presence of a cultural habit for starting a telephone conversation, courteous greetings when meetings or saying goodbye, the ability to hear, to apologize, to ask for something and express gratitude, and are summarized in Figure 3.

As it can be seen from the figure, cultural habits are manifested to a different extent. The formed cultural habits prevail the lack of habits. The biggest part is asserted to the cultural start of a telephone conversation and courteous farewells. High percentage – 95% – is the speech etiquette upon saying thank you, apologizing and greeting, and the smallest – 60% is the proportion of the use of the polite form “You”.

The summarized results of the diagnostics of cultural and hygiene habits are shown in Figure 4:

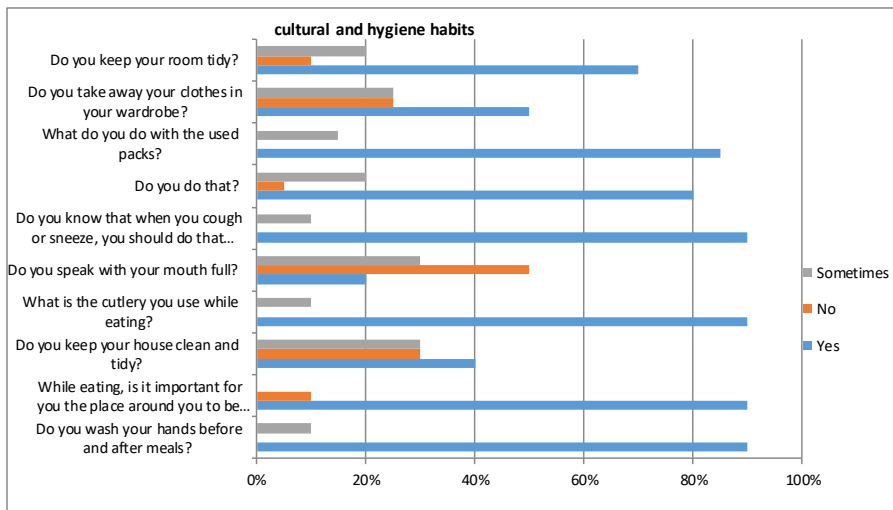

Figure 4

The diagnostics of cultural and hygiene habits ascertains:

- The greatest extent of formed habits for cultural behaviour with meals - hand washing before meals, cleanliness of eating and the use of cutlery - present in 90% of the children surveyed.

- The ones informed that upon coughing and sneezing, they are to use a napkin, a handkerchief, they are to cover themselves with a hand in search for discretion – are also 90%.

- The habit of cultural manners during meals is present with 80% of the children, and the habit needs assertion with 20%.

- The per cent of children who do not speak with their mouth full is 50%, yet with 20% it is a rare case, and with 30% this habit is not formed.

- The cultural habit of throwing away rubbish in a specially appointed place is formed with 85% of the children, and with 15% it does not happen regularly.

- The keeping of the child's room clean and tidy is a habit for 70% of the children, 20% do not clean it regularly, and with 10% the habit is not formed.

- The taking away of the clothes in a wardrobe is a self-dependent habit with 50% of the children, with 25% it is a rare occasion, yet 25 % do not consider it a personal responsibility and do not perform it.

The assertion of the level of cultural norm manners in public places presents the greatest readiness to manifest care towards adults and sick people, animals and plants in nature, which is registered with 90% of the children surveyed, which at hand is in full accordance with children's innocence and wisdom. Their readiness to keep silence in public places and not to raise their voice in a shop, theater, cinema or elsewhere is present with 80% of the children, which is equal

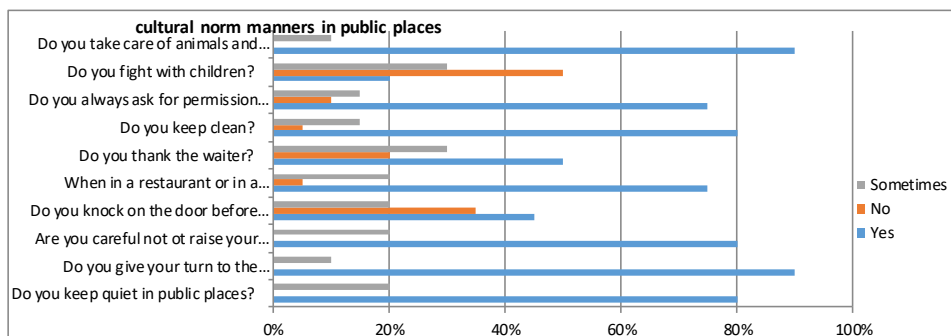

Figure 5

to the percentage related to keeping clean in a public place. The children who do not want to disturb others are 75%, and this is also the percentage of children asking for permission to use an object, belonging to someone else. Gratitude towards a waiter is present with 50% of the children and with 30% – it happens only occasionally. Children's self-assessment of the knocking-on-doors habit before entering somewhere is formed with 45%, yet for 20% it sometimes happens. Testing the child's attitude towards physical assault presents disapproval with 50% of the children, 30% use it as self-defence, which they regret later, and for 20% of the children it is an admitted behaviour that could be seen as a violent family or movies model. The detailed results of the survey can be seen in Figure 5.

6. The importance of cultural norm manners and etiquette in the pedagogical practice – a survey with kindergarten teachers

The range of the survey encompasses twenty-one kindergarten teachers on a random basis of four small settlements - two cities and two villages. The selection of the issues discussed makes it possible to take into account:

- The proficiency of the teachers, determined by the length of their work experience;
- The school system the teachers work with;
- The summarized pedagogical assessment of the importance of work on mastering cultural norm manners and etiquette in the kindergarten;
- Appreciation of the cooperation with parents in the joint idea to achieve cultural norm manners and to master forms of etiquette;
- The presence of priority aspects of etiquette in the practice of teachers (preference for cultural norm eating habits, speech etiquette, cultural and hygiene behavior);
- Assessment of the extent to which the mastery of cultural norm manners and etiquette is based on the game;

– What the games teachers prefer to use in their teaching process are.

The summarized analysis of the survey clearly determines the assessment of work on cultural and etiquette behavior in the pedagogical practice of kindergarten teachers as a very significant part of the overall care of child amplification. The relation of this finding to the long duration of the work experience of the 27 – 40 year-old kindergarten teachers, having participated in the survey, shows that for 57% of them it gains in importance. The choice of an educational system shows that only two teachers have chosen a different system from “I will be a student in 1st grade” [Az shte bada uchenik], one works on the “Molivko” system and the other on “Hand in hand” [Raka za raka].

All teachers share the opinion that mastering the standards of etiquette and culture of behaviour in kindergarten is very often based on the game. Some of the respondents have no preference for any etiquette norms, but in one way or another, they assure that etiquette norms should be a manifestation of sophisticated simplicity, yet they should not be seen as forms of servility or hypocrisy, especially in the frail childhood years. There are other teachers who share the view towards polite and kind attitude to children of the same age as well as adults, which they consider of great importance. Preferences for tolerant, tactful, and respectful attitude towards other people regardless of their age and nationality have been shared, which at hand requires persistent work with all participants in the pedagogical process – children, teachers, and parents. Preference towards speech etiquette have been registered, which is manifested by means of achieving of the capability to a calm and correct way of speaking, of using appropriate expressions in conversations with adults and children, of actively using: “Please”, “Thank you”, and “Here you are”. Health and hygiene habits as well as forms of communication and culture of behaviour have been preferred.

One can also observe a preference for cultural norm acquisition and mastering of etiquette forms - from puppet etudes, puppet theatres, deliberate and unintentional situations, fiction, children’s songs and many games such as:

Etudes: “The Sad Handkerchief” – posing a model for request, gratitude and farewell; “The kind word” – serving as a helper of speech etiquette; “The Rabbit Is Washing Himself” – stimulating the cultural and hygiene habits; “Piggy At Lunch” – a model for forming cultural eating habits.

Fiction and Health Reader: “How Do We Make Ourselves Hardy”, “Smoke Nicotine”, “Three Bears – Three Brothers”; “Vitamin Fair”; poems, fairy-tales, etc.

Game exercises: “Say The Right Word”, “Complete The Sentence”, “Magic”; “Keep Quiet”; “Talking Shops”; “You And I”; “Please”; “Hello”; “I Am Sorry”; “Who Knows Numerous Polite Words?”; “Mirror, Mirror”

Subject games: “In The Toy Shop”; “On The Bus”; “At A Restaurant”; “We Are Welcoming Guests”; “Join Us At A Performance”; “Mum, Dad And I In A

Restaurant”; “Mum, Dad And I In The Shop” – by means of distribution of roles from the field of communication (shop-assistants, waiters, customers), children master behaviour etiquette with ease and interest.

Drama play: “Don’t Do What They Do, So as Not to Be Made Fun Of” – for cultural manners and courtesy, “Good Neighbours” – for a friendly greeting, cultural invitation, speech etiquette.

Autodidactic Games: “The Magic Words”, “Thank You For The Wonderful...!”, “Good Morning”, “Applause for the Artists”, “In The Theatre”, “The Stop of Good”, “That’s the Way Mum Teaches Me”, “Mirror”, “I want to ask”, “I compose”, “Children From Distant Lands”.

Children songs and music games: “Three wonderful words”; “I can see you, I can look at you”.

The combination of games and appropriate songs enhances the effectiveness of games that create habits for cultural norm manners in full accordance with etiquette.

Attracting parental assistance towards the implementation of the studied problems with a certain number of the surveyed ones is related to the educational body “Cultural and national values”. When personal and official holidays, different customs and traditions, requiring adequate etiquette and interaction with children of the same age and adults on summarizing topics like “My Home”, “Holiday Calendar” are prepared, very good results are achieved, which are proven effective in games. Another proposed partnership format with parents is: “School for Parents”, as well as the use of specialized publications such as: “Education in Parenting”, by R. Zaharieva and others.

All teachers surveyed gave an explanatory answer to the question: Is there a particular source which you have used for choosing the appropriate games? The one-type answer that they did not use a specific source was complemented by a variety of references to various sources. For some, the source is the Internet, others use appropriate Teacher’s Books such as “373 Communicative Games in the Kindergarten”, “Puppet Etudes and Songs”, Gamebooks and Etudes such as “501 Children’s Activities” by Dey Hodges, “Speech development through autodidactic games”, written by Sl. Zlateva; others are based on personal experience as well as the experience of colleagues and deliberately include it in made-up situations.

The long-term work experience of teachers helps the realization the important cultural aspect of the formation of the childhood personality on the one hand. On the other hand, the diversity of sources used undoubtedly provokes a creative approach among teachers. Nevertheless, all teachers surveyed are equally positive about the need of a specialized edition of games that stimulate cultural norm manners and mastering of etiquette in a wide range of situations. Any specialized literature is the foundation and prerequisite for the formation of knowledge

and skills. According to teachers, with long as well as not so long experience, specialized editions, which are a selection of a variety of relevant games, a part of good practice, would greatly facilitate work to achieve etiquette and cultural norm manners.

The contribution to the selection of appropriate games is provided by those teachers who have shared which the games that made it possible to change the behaviour of children throughout their work experience have been. The suggestions are for various games such as the listed as well as some interactive games: "When and How to Greet", "Say the Good Word", "How To Ask And How To Apologize", Magic Mirror, "An Interview", "The Phone", "A Meeting", "Who Is Polite", as well as "Game-Fable" and "Guessing Games".

7. A model for game-based acquisition of cultural norm manners and etiquette with 6 – 7 year-old children

All games that offer *play-learning* of written and unwritten rules that help to comply with social and moral requirements for cultural norm manners at home and in public places have gained their place as a model for game-based learning. Games, which stimulate speech etiquette with their content, which help to establish careful, courteous, responsive, benevolent, and affectionate attitude to others, and help to master the rules of cultural norm manners, have found their place within the model. Moreover, ruled games are in the center of the proposed game-based model of cultural norm manners and etiquette acquisition.

The effectiveness of play-learning in accordance with the issues discussed is dependent on the combination of games and their volume in everyday life. The most important part with 6 – 7-year-olds takes the autodidactic game - the most genetically mature form of play. The autodidactic game, as a typical representative of a game of rules and expression of free, voluntary and desirable activity, offers the child-player to self-teach while studying intuitively, with the joy of the process from the position of an equal to the other players. The autodidactic game offers multiple repeatedness of the cognitive and educational potential of the game content through interest and atmosphere, sparing children's mental health, and provides play-learning through its structural components – title, game tasks and game rules.

The proper title has the potential to provoke interest towards the game. With its feature to provoke, direct, guide and suggest, the title is of interest in engaging in a certain game. By means of the game tasks given after the announcement of the title, interest is immediately increased. When these two aspects are posed, they manage to challenge directing to the specifics of gaming content. Game tasks motivating participation in the game, informing about game activities and focusing on the purpose of the game provoke play-learning. When interest arises, the effectiveness of play-learning is a consequence of well thought-out game

rules. Their function of regulating game activities, ensuring players' equality and driving the hidden educational potential is realized through short, clear and precise rules that regulate:

- How many players can take part in the game?
- How is the game supposed to start – who is the first to start and how are the others to get involved?
- What is the process of the game activity?
- What are the variables for choice?
- What are the bans and bonuses?
- What is the final of the game – how does it finish?

Accurately selected autodidactic games can encompass a wide range of etiquette components and cultural norm manners. Game content focused on game interaction can offer a culture of communication (dating, greeting, laughter). Another content can master cultural and hygiene habits (eating, dressing). The content of other games can form a culture of speech (talking with polite tone and listening with care, with respect, without interruption). Cultural norm manners and mastering of etiquette in a familiar and unfamiliar environment in a public place could be the game content of other games, both in a narrowly specialized manner and in various combinations with other components of etiquette and cultural norm manners.

The foundation of the game-based learning model is the autodidactic games, with a real game activity running over time according to the pattern set by the game rules. When the game activity is directed to the realization of the goal of the game, during the pursuit of which the game tasks concealing the educational effects of the game creator and containing the game result are implemented – the autodidactic, i.e. the ability of the game to train with its own content (Zlateva, 2009: 15), then there is play- learning present.

The model incorporates game exercises in autodidactic games, them being structurally identical to the autodidactic game, but guided by the teacher, which at hand provides repeatedness and help both in learning to follow rules and in mastering habits for cultural norm manners.

The indirect stimulation of topic-oriented plot-based role games and the creative organization of the game space for their deployment is the other element of the model.

The pedagogically responsible choice of appropriate literary works as well as the implementation of the technology of analysis and preparation for creative interpretation in the game dramatics as an independent child practice is an important additional element of the play-learning model. The game of dramatization facilitates the mastering of the general moral rules for a culture of communication, the ability to feel happy about the success of the other, to control your behaviour in public places, to keep public order, and to promote favorable cultural hygiene habits.

By means of music games the above-mentioned skills are complemented. With the combination of games and music, musical improvisations and pantomime, and as a result of the natural and accessible play-learning in musical games, the mastery of cultural norm manners and etiquette is achieved.

The proportion of games, their duration, the choice of their accomplishment - in succession or parallel, the frequency of playing, are dynamically variable quantities, subjectively variable depending on the preferences of the teacher, which characterizes the dynamics of the model.

The keeping of the intentional focus on all types of games, elements of the model, despite its dynamic variability, has the capacity to offer play-learning in a varied way as well as effective mastering of individual aspects of cultural norm manners and etiquette by means of taking into account the individual and unique abilities of the child.

NOTES

1. Sening, S. (2004). *Kak da nauchim deteto na dobri obnoski*.
2. Dora i neynata kizhka za dobri obnoski, Sofia: Kolibri.
3. Metodicheskoe rukovodstvo za realizirane na obrazovatelnoto sadarzhanie v podgotvitelnata grupa v detskata gradina i v uchilishteto, Sofia: Bulvest.
4. Kniga za uchitelya za podgotvitelna grupa v detskata gradina i v uchilishteto, Sofia: Prosveta.
5. Molivko. Didaktichna sistema za podgotvitelna grupa v detskata gradina (6-7), Veliko Tarnovo: Slovo.
6. Az shte bada uchenik. Prakticheskoe rukovodstvo za uchitelya za podgotvitelna grupa v detskata gradina i v uchilishte, Sofia: Izkustvo.

REFERENCES

- Amonashvili, Sh. (1989). *Zdraveyte detsa! Kak ste detsa*. Sofia: Narodna Prosveta.
- Atanasov, Zh. (1990). *Parvite sedem i sled tova*, Sofia: Narodna Prosveta.
- Atanasova, R. & Madzharova, Y. (2010). *Humoristichnite proizvedeniya za formirane na kulturno povedenie. Preduchilishtno vazpitanie*, 1, 12 – 14.
- Atanasova, R. (2007). *Azbuka na vezhливostta. Preduchilishtno vazpitanie*, 4.
- Belova, M., Boyadzhieva, N., Dimitrova, G. & Sapundzhieva, Kl. (1997). *Teoretichni osnovi na vazpitaniето*. Sofia: Veda Slavena.
- Vigotski, L.S. (1982). *Vaobrazhenie i tvorchestvo na deteto*. Sofia: Nauka i izkustvo.

- Ditshyozen, R. (2010). *Ucha se na dobri obnoski*. Sofia: Prosveta.
- Dreser, N. (1999). *Novite pravila v etiketa*. Varna: Aleks Print.
- Exupéry, A. (1978). *Malkiyat prints*. Sofia: Narodna mladej.
- Eberli, Sh. & Eberli, K. (2012). *Etiket za malki i golemi detsa*. Sofia: Slance.
- Hyozinha, Y. (2000). *Homo Ludens*. Sofia: Zahari Stoianov.
- Ivanova, B. (2015). Formirane na komunikativna kultura u detsata ot preduchilishtna vazrast. *Pedagogika*, 4.
- Kolev, I., Tafkov, D. & Pozharaliev, R. (2005). *Etika i parvo*. Sofia: Anubis.
- Koleva, R. & Atanasova, P. (2013). Preventsiya na agresiyata v detskata gradina. *Pedagogika*, 1.
- Koleva, I. (1993). *Obuchavashtata igra ili igrata, koyato obuchava*. Sofia: Obrazovanie.
- Kostadinova, D. (2011). Satrudnichestvo mezhdu uchiteli i roditeli – reguliran protses ili s regulirashti funktsii. *Preduchilishtno vazpitanie*, 4.
- Kuznetsov, I.N. (2005). *Sovremeny etiket*. Moskva: Dashkov i K.
- Mandeva, M. (2004). Za etiketnoto obrazovanie i vazpitanie na detsata ot podgotvitelnata grupa za uchilishte. *Nachalno obrazovanie*, 3.
- Manolova, L. (2008). *Etiket i rechev etiket*. Sofia: Martilen.
- Prodanova, P. (1995). Pravila za kulturno povedenie I kultura na rechta. *Preduchilishtno vazpitanie*, 5.
- Vasileva-Gangnus, L. (1985). *Azbuka na vezhливostta*. Sofia: Ndrodna prosveta.
- Zlateva, S. (2003). Avtodidaktichnata igra – strategiya ili nova paradigm. *Pedagogika*, 6.
- Zlateva, S. (2009). *Rechevo razvitie chrez avtodidaktichni igri*. Blagoevgrad: Neofit Rilski.
- Zlateva, S. (2013). *Dete – igra – sotsializatsiya*. Blagoevgrad: Neofit Rilski.
- Zlateva, S. (2017). Game learning or a start to a new style of mastering competences. *International Journal Knowledge*, 2, 621 – 626.

✉ **Dr. Slaveyka Zlateva**

Faculty of Pedagogy
South-West University “Neofit Rilski”
Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: szlateva@swu.bg

*Non-formal Education
Неформално образование*

УЧАСТИЕТО В НЕФОРМАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ В ЕВРОПЕЙСКА СРАВНИТЕЛНА ПЕРСПЕКТИВА: СТИМУЛИРАЩИ И ОГРАНИЧАВАЩИ ФАКТОРИ

Петя Илиева-Тричкова

Институт за изследване на обществата и знанието – БАН

Резюме. Статията си поставя за цел, от една страна, да разкрие евристичния потенциал на подхода за способностите и възможностите за реализация (capability approach) за преосмисляне на ученето през целия живот и в частност на неформалното образование и за неговото емпирично изследване, а от друга – да анализира факторите, които обуславят участието в него. Тя прави вторичен анализ на данни за 17 страни от международното сравнително изследване „Изследване на образованието за възрастни“ (2011) и официалната статистика, като използва метода на групировките и регресионен анализ на две нива. Резултатите показват, че са налице големи различия в участието на възрастните в неформално образование в Европа и че участието в неформално образование е много повече от лична отговорност, а е резултат от редица фактори както на индивидуално ниво, така и на ниво на страната, в която хората живеят. Тези фактори могат както да ограничават, така и да способстват за повишаването на шансовете на младите възрастни да вземат участие в неформално образование. Сред определящите характеристики на ниво страна са нейният икономически климат, активните мерки на пазара на труда, които се предприемат в нея, разходите, които работодателите правят за обучение на своите служители, и най-вече нивото на иновации в нея.

Ключови думи: неформално образование; способност; юноши; Европейска сравнителна перспектива

Очертаване на проблема

Съществува богата литература, посветена на ученето през целия живот (УЦЖ) (Field, 2001; Crowther, 2004; Boyadjieva et al., 2012; Aspin et al., 2012; Milana & Holford, 2014). Концепцията доби популярност и поради наражданата през последните десетилетия несигурност в пазара на труда и ясно очерталата се необходимост от непрекъснато придобиване на нови знания и умения. Въпреки това дебатът около нея остава изключително остър – УЦЖ